

Tanzimat Gramerlerinde Bazı Eklerin İmlası ve Dudak Uyumu ile İlgili Uyarılar

Yrd.Doç.Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU*

Özet: Arap alfabesinin kullanıldığı dönemlerde belli bir zamandan sonra kalıplaşan imla, bu alfabenin bırakıldığı zamana kadar devam etmiş ve zamanla değişmeye başlayan telaffuzlar da kalıplaşan imlaya yansımamıştır. Değişen telaffuzlar, yabancılar tarafından yazılan gramer kitapları ve sözlüklerin yanında Türkler tarafından yazılan bazı eserlerde de zaman zaman görülmektedir. Bu makalede 1850'lerden sonra Türkler tarafından yazılan gramer kitaplarında imla ve telaffuzlarına dair bilgiler verilen ekler, dudak uyumu bakımından değerlendirilmiş; adı geçen eklerin dudak uyumuna ne zaman bağlandığı, uyumlu şekillerin imlaya yansıyor yansımadağı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat gramerleri, Osmanlı Türkçesi, imla, telaffuz, eklerin morfofonolojisi

1. Giriş

Türklerin kullandığı alfabelerden birisi de Arap alfabesidir. Bu alfabe, gerek yayılma alanı gerek kullanılma süresi bakımından, Türkçe için en önemli alfabelerden birisidir. Arap alfabesi yaklaşık olarak bin yıl boyunca Türkçenin seslerini, yazıda göstermek için kullanılmıştır, fakat ne yazık ki Türkçenin aslı seslerini tam olarak ifade edememiştir (Tulum 1991: 27). Arapça ünsüzler üzerine kurulmuş bir dil olduğu için ünsüzler, ünlülere göre daha fazladır; bu yüzden Arap alfabesinde ünlü işaretlerinden çok ünsüz işaretleri yer alır. Arapçada, dolayısıyla Arap alfabesinde bazı ünsüzleri karşılayan birden fazla işaret vardır. Türkçe, ses yapısı bakımından Arapçanın aksine ünlülere ağırlık veren bir dildir (Korkmaz 1991: 15); fakat Arap alfabesinde Türkçenin ünlülerini karşılayabilecek kadar ünlü işareti yoktur.

Batı Türkçesi, Doğu Türkçesinin aksine daha çok Kur'an-ı Kerim imlasının etkisi altında geliştiği için ünlüler, imlada çoğu zaman gösterilmemiştir. Ünlüler sadece kelime köklerinde değil, eklerde de çoğu zaman yazılmaz. Arap alfabesinin kullanıldığı süre içinde, sadece ünlülerin yazılmadığı zamanlarda değil, yazıldığı zamanlarda da bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Çünkü bu al-

* Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / BOLU
yavuzkartallioğlu@gmail.com

fabe, Türkçedeki ünlülerin “kalınlık/incelik, genişlik/darlık” gibi özelliklerini göstermede yetersizdir (Kartallıoğlu 2005: 3-4).

Türkçenin özellikle ünlülerini yazıya tam olarak yansıtamayan Arap alfabesi, konuşmayı yansıtmaktan da çoğu zaman uzak kalmıştır. Bunun için, Arap harfli metinlerin kullanıldığı zamanlarda imla ile telaffuz arasındaki “farklılaşma Türkçe için daha büyük boyutlara ulaşmıştır” (Develi 1998b: 27-28). Zamanla değişen telaffuzlar kalıplaşan imlaya yansımamıştır.

Arap alfabesinin yetersizliği özellikle 16. yüzyıldan sonra yazılan Arap harfli metinlerin bugünkü Türkiye Türkçesine aktarılması esnasında da büyük sorunlara yol açmaktadır. Her ne kadar olumsuz yanları olsa da (Tulum 1991: 25) özellikle 16. yüzyıldan sonra ünlüleri gösteren hareketlerin de kullanılmaması sebebi ile araştırmacılar, kelime ve eklerdeki ünlülerin yüzyıllara göre Latin alfabesi ile nasıl gösterilmesi gerektiği konusunda büyük sıkıntı yaşamaktadırlar. Bu sıkıntı sadece ünlülerde değil /ğ/, /g/, /k/ ... gibi ünsüzlerde de görülmektedir. Bazen 16. veya 17. yüzyıla ait eser incelemelerinde eserlerin dilinin günümüz Türkiye Türkçesi dikkate alınarak, bazen de 20. yüzyıla ait bir eserin Osmanlı Türkçesinin özellikleri dikkate alınarak günümüz Türkiye Türkçesine aktarıldığı görülmektedir.¹

Türkçenin ses özelliklerinden birisi de dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumudur ve bu uyumun özelliği de ünlülere bağlı olmasıdır. Bu yüzden Arap alfabesinin kullanıldığı dönemlerde, çoğu zaman ünlüleri göstermeyen kalıplaşmış bir imladan dudak uyumunun seyrini tespit etmek neredeyse imkansızdır. Bu durum hem kelime kökleri hem de ekler için geçerlidir. Yine de Türkçenin Arap alfabesiyle yazıya geçirildiği dönemlerde, bir kelimeye gelen herhangi bir ekin dudak uyumuna Türkiye Türkçesinin hangi döneminde tabi olduğunu gösteren bazı deliller vardır. Bu konuda araştırmacılara yol gösteren en önemli eserler transkripsiyon metinleri² denen eserlerdir. Arap alfabesinin bütün bu olumsuzluklarına rağmen, çok iyi eğitim almamış müellif veya müstensihlerin yazdıkları eserlerde de zaman zaman kalıplaşmış imlanın dışına çıkan, telaffuzu yansıtan yazılışlarla karşılaşmaktadır.

Bunlardan başka, Tanzimat’la birlikte Türkler tarafından yazılmış “Tanzimat Gramerleri” olarak nitelendirilebilecek gramer kitapları da vardır. Bu eserlerin pek çoğu yeni bir anlayışla ele alınmış, bugünkü gramer geleneğinin temelleri o zamanlarda atılmaya başlanmıştır. Bu eserler, günümüz Türkiye Türkçesine aktarılmasına rağmen çok iyi incelenmemiştir.

Develi³, Gümüşkılıç⁴ ve Kartallıoğlu’nun⁵ çalışmaları ile Eski Türkiye Türkçesinde büyük oranda bozulan dudak uyumunun en geç 18. yüzyılda tamamlandığı ortaya konmuştur. Develi, 18. yüzyılı öne sürdüğü bazı delillerle “Yeni Türkiye Türkçesi”nin başlangıcı olarak kabul eder, bu delillerden birisi de

dudak uyumunun tamamlanmasıdır (Develi 1998b: 27). Yani, ekler dudak uyumu bakımından 18. yüzyılın sonunda büyük oranda bugünkü şeklini almıştır. Asıl mesele, Arap harfli imlanın kalıplaşmış olması ve çok önceden uyuma bağlanan ekleri yansıtmakta yetersiz kalmasıdır. Bu durumda kalıplaşmış imla ile yazılan eserler araştırmacılara ipucu vermemektedir ve şu gibi sorular zihinleri sürekli meşgul etmektedir:

1. Arap alfabesinin kullanıldığı dönemlerde dilde meydana gelen değişmeler sadece yabancılar tarafından Latin, Kiril ve Ermeni gibi alfabelerle yazılmış olan eserlerden mi öğrenilebilir?
2. Acaba, Arap harfleri ile Türkiye’de yazılan eserlerde dudak uyumuna bağlı şekillerin ipuçları yok mudur veya bu tür bir uyumun yaygınlık derecesi nedir?
3. Arap alfabesinin bırakıldığı tarihe kadar “*gelüp, bilür, aldur...*” şekilleri kullanıldı da Latin alfabesinin kabulü ile mi “*gelip, bilir, aldir...*” şekilleri kullanılmaya başlandı?
4. Arap harfli alfabenin kullanıldığı dönemlerde konuştuğu gibi yazmaya çalışanlar var mıydı?

Bu tür sorulara cevap bulmak amacıyla bu yazıda Türk Dil Kurumu Gramer Bilim ve Uygulama Kolunun Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi çerçevesinde yayıma hazırlanan dil bilgisi kitaplarındaki eklerin imlasına dair ihtarlar üzerinde durulacak ve bu ihtarlar Viguier’nin 1790 yılında İstanbul’da basılan *Elemens de la Langue Turque* ve Carbognano’nun 1794 yılında Roma’da basılan *Gramatica Turcanın* verileri ile karşılaştırılacaktır.

Tanzimat gramerlerinde imla ile telaffuz arasındaki farklara sık sık işaret edilmiş ve hatta bazı ekler için imlanın telaffuza uydurulması teklif edilmiş, tekliflerini uygulayanlar bile görülmüştür. Bazen de bunun aksine telaffuz sebebiyle imlayı değiştirmenin gereksiz olduğu vurgulanmıştır. İmla ve telaffuz arasındaki farklılığın yarattığı bazı problemler tek tek ele alarak çözmekte ve bazı ses, ek ve kelimelerin Tanzimat dönemi standart Türkçesinde nasıl telaffuz edildiğini tespit etmekte Tanzimat gramerleri bir hayli kullanışlı ve yararlıdır (Ercilasun 2006: 35-36).

2. Kaynakların Tanımlanması

Bu makalede şu Tanzimat gramerleri ele alınmıştır:

19. yüzyıl

Kavâ'id-i Osmaniyye "KO (1851)"

1851 yılında basılan, Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa tarafından yazılan bu eser, Türkiye Türkçesinin ilk dil bilgisi kitabı olarak kabul edilir (Özkan 2000a: 1). Özkan (2000a) tarafından yayıma hazırlanan *Kavâ'id-i Osmaniyye*'de konuların anlatımında Arap gramerciliğinin etkisinde kalınmamıştır. Kendisinden sonra yazılan eserlere kaynaklık eden bu eserdeki "kaide" ve "tenbih" kısımları önemlidir.

Medhal-i Kavâ'id "MK (1851)"

1851'de basılan eser Ahmet Cevdet Paşa tarafından yazılmıştır ve *Kavâ'id-i Osmaniyye*'nin biraz daha basitleştirilmiş hâlidir. Özkan (2000b) tarafından yayıma hazırlanan *Medhâl-i Kavâ'id*'de klâsik imlanın dışına çıkılarak, telâffuz ile ilgili açıklamalar yapılması ve Türkçenin bütün ünlülerinin Arap harfli alfabe ile ayrı ayrı gösterilmesi bu eseri, tarihî gramer araştırmaları için çok önemli bir hâle getirmiştir.

Emsile-i Türkiyye "ET (1866)"

1866 yılında basılan eser Abdullah Ramiz Paşa tarafından yazılmış olup İdben (1999) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eserde imla kuralları ile ilgili ayrı bir bahis yoktur, fakat bu konular gerekli yerlerde izah edilmiştir. Eserde fiil bahsi, çok detaylı olarak ele alınmıştır.

Kavâ'id-i Lisân-ı Türki "KLT (1885)"

1885 yılında basılan eser Halit Ziya tarafından yazılmıştır. 77 sayfalık bir cep kitabı boyutlarında olan eser, ortaokul son sınıf veya lise birinci sınıflar için Türkçenin yapı ve işleyişi göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Bu durum adından da bellidir. Türkay (1999) tarafından yayıma hazırlanan eserdeki "Tenbih" başlığı ile verilen kısımlar ve "Muallim Efendilere İhtar" kısmı çok önemlidir.

Kavâ'id-i Lisân-ı Türki "KaLT (1893)"

1893 yılında basılan eser, mekteb-i idadî öğrencileri için dört defter hâlinde hazırlanmış ve ders kitabı olarak okutulmuştur. Birinci defterde "harf, hece, kelime, terkip, cümle, kelâm, tenkit (noktalama); ikinci defterde "edatlar"; üçüncü defterde "isim, sıfat, zamir, mastar"; dördüncü defterde ise "fiil" konusu işlenmiştir. Eserde yer yer İstanbul konuşma diline atıflar yapılmış, imla ve telâffuz farklılıklarına işaret edilmiştir (Karahan vd. 2004: XIV). Karahan ve Gürsoy tarafından yayıma hazırlanan eserin sonunda tıpkıbasım da bulunmaktadır.

20. yüzyıl

Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî “MYSO (1907)”

1907 yılında basılan eser Rüştiyelerin ikinci sınıfında okutulmak üzere, bir komisyon tarafından hazırlanmış ve Toparlı (2003) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eserin “İhtar” kısımlarında, imla ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.

Türkçe Sarf ve Nahiv “TSN (1908)”

1908 yılında basılan eser Hüseyin Cahit tarafından yazılmış, Karahan ve Ergöneç (2000) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eser, Avrupa gramerciliğine göre yazılmış olup, kendisinden sonra yazılan eserlere kaynaklık etmiştir. Eserdeki “Âheng-i Telâffuz” başlığı altında verilen bilgiler imla bakımından da önemlidir.

Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv “TSNE (1923)”

1923 yılında basılan eser Erkek Öğretmen Okulu öğrencileri için Ahmet Cevat tarafından yazılmış olup Sağol, Şahin ve Yıldız (2004) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eserin en önemli özelliği, Arapça ve Farsça unsurlara da en az Türkçe unsurlar kadar yer verilmiş olmasıdır.

Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri “TYSN (1928)”

1927 yılında basılan eser Midhat Sadullah tarafından yazılmış, Gülensoy ve Fidan (2004) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eserde, “Türkçe Lâhikaların Âhenk Kaaidesine Göre Okunuşu” başlığı ile dil uyumu ve imla-telaffuz ilişkisi bir nebze de olsa bazı ekler üzerinde gösterilmiştir.

3. İnceleme

İnceleme kısmında Tanzimat’tan sonra yazılan gramerlerde telaffuzuna ve/veya imlasına dair ipuçları verilen ekler dudak uyumu bakımından değerlendirilecek; dudak uyumuna bağlanan eklerden hangilerinin imlaya yanlışlığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu yazıda şu ekler üzerinde durulacaktır:

3.1. yuvarlak ünlülü ekler⁶:

- {-Up} zarf-fiil eki
- {-DUK} sıfat-fiil eki
- {-DÜr-} fiilden fiil yapma eki
- {-U} zarf-fiil eki
- {-Ur-} fiilden fiil yapma eki
- {-Ur} geniş zaman eki

{+IU} isimden isim yapma eki

{+Um, +UmUz} birinci şahıs iyelik eki

3.2. düz ünlülü ekler:

{-DI} görülen geçmiş zaman eki

{-İş-} fiilden fiil yapma eki

3.1. Yuvarlak ünlülü ekler

{-Up} zarf-fiil eki

Bu zarf-fiil eki 17. yüzyıla kadar daima yuvarlak ünlülüdür. 17. yüzyılda ekin düz şekilleri -uyumsuz da olsa- görülmeye başlamıştır: *dutıp, koyıp* (Duman 1997: 175); *satıp, takıp* (Kartallıoğlu 2005: 485). 18. yüzyıldaki Arap harfli metinlerde ek daima yuvarlak ünlülüdür (Kartallıoğlu 2005: 489-491).

KLT (1885)'nin girişinde Halit Ziya, bu ek ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

... *meselâ didi, gelüp gibi kelimeler böyle yazılırlar, amma dedi, gelip okunurlar...* (Türkey 1999: 13).

Bu bilgi, ekin imlasının kalıplaştığını, telaffuzun belli bir zaman sonra değişse de bunun yazıya yansımadağını göstermektedir. Halit Ziya, yine aynı yerde kelime veya ekleri okunduğu şekliyle yazmaya çalışanları da eleştirmektedir:

Türkçenin yazısı kelimeleri hakkı ile okutmadığı gibi bazı kelimeler telaffuzlarına nazaran “ye” ile yazılmak lazım iken “vav” ile yazılmak gibi bazı münasebetsizlikler de mevcut olduğundan okumağa yeni başlayanlar, müptediliğin icâbâtından olarak kelimeleri yazılışına göre okumaktadırlar. Bu yoldaki telâffuzun Türkçeyi ne kadar çirkinleştirdiğini târife hâcet yoktur (Türkey 1999: 13).

Bu ifade 19. yüzyılda telaffuz ile yazı arasındaki zıtlığı göstermesi bakımından çok önemlidir. Bu noktada Osmanlı Türkçesinde *telaffuz* (konuşma dili) ve *yazı* (yazı dili)nin yanında bir de okuma (okuma dili)⁷ kavramının söz konusu olduğu görülmektedir.

Halit Ziya'nın {-Up} zarf-fiil eki hakkında verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi 19. yüzyılda pek çok kelime ve ekin telaffuzu değişmesine rağmen bunlar yazıya yansımamıştır. Halit Ziya, eserinin giriş kısmında böyle bir bilgi vermeseydi, Arap alfabesinin bırakıldığı tarihe kadar kalıplaşmış imlaya bağlı olarak çoğunlukla “*vav+be*” şeklinde yazılan {-Up} ekinin, Latin alfabesinin kabulünden sonra düz şekillerinin ortaya çıktığı gibi bir düşünce akla gelebilirdi. Halit Ziya'nın verdiği bilgiye göre, en azından eserin basım tarihi olan 1885'te ekin düz şekilleri vardı. Bu ekin düz şekillerinin yani, {-ıp} ve {-ip} şekillerinin bu tarihten önce de kullanılmış olması çok kuvvetli bir ihtimaldir ki bu düz şekiller Halit Ziya'nın eserinde yer almıştır.

Halit Ziya'nın verdiği bilgiyi Viguier ve Carbognano tarafından yazılan iki eser teyit eder. Bu eserlerde {-Up} zarf-fiil eki hakkında şu bilgiler vardır:

Viguier'deki bütün örneklerde {-Up} eki, dudak uyumuna bağlıdır: *atıb, vurub, oynayıb, ölüb, uşüyüb; sabr idüb-sabr edib; sorub* (Viguier 1790: 285, 330). Bu örneklerin yanında Viguier, “*sürüp giden konuşmalarda, ib gerundiumunun yerine ub getirilebilir*” der (Gümüşkılıç 1997: 910). Bu ifade insanların konuşurken hâlâ yazıda hakim olan {-Up} şeklinin etkisinde kaldıklarının gösteren bir delildir.

Carbognano'da ek, Arap harfleri ile “*vav+be*” şeklinde yazılmış olup Lâtin alfabesi ile {-ıp}, {-ip}, {-up}, {-üp} şeklinde uyumlu olarak okunmuştur: *sevıp, dilleyıp, verıp, eriyıp, sevilıp; görüp, yürüyüp, kazıyıp* (Carbognano 1794: 133). Carbognano bu şekilde yazarak {-Up} ekinin telaffuzunun değiştiğini, buna rağmen imlasının kalıplaşmış olarak sürdüğünü Halit Ziya'dan 91 sene önce dile getirmiştir. Demek ki 1794 yılında bu zarf-fiil ekinin düz şekilleri konuşmada vardı, ama yazıya yansımamıştı. Bu eserde Gümüşkılıç, sadece “*olmayup*” kelimesinde uyumsuzluk bulunduğunu tespit etmiştir (Gümüşkılıç 1997: 910). Bu uyumsuzluk Viguier'nin yukarıda verdiği bilgi ile açıklanmalıdır; yani bu örnek de bir alışkanlığı göstermektedir.

KLT (1885)'deki bilgiler, Viguier ve Carbonano'nun verdiği bilgilerle desteklenince Türkçede {-Up} zarf-fiil ekinin düz şekillerinin 19. yüzyılda değil, daha 18. yüzyılın başlarından itibaren var olduğu anlaşılmakta fakat bunun yazıya yansımadığı görölmektedir.

{-DUK} sıfat-fiil eki

Bu ek Osmanlı Türkçesinde genellikle yuvarlak ünlölüdür. 16., 17. ve 18. yüzyıllarda ekin düz şekilleri görölmeye başlar: *یریتدیغی* yırtıldığı MHC-115b/15, *دیدگومۇز* didigümüz (6) KB-543/5, *ایلدیکلری* eyledikleri TF-19b/11, *دیدگünüz* MSH-17b/4; *استدیکجه* istedigine DN-270b/24; *اورلمدیک* örölmedik Tİ-19b/9, *بلمدیک* bilmediği řV-9b/12 (Kartallıoğlu 2005: 370-390). {-DUK} eki genellikle ortada bulunduğu, yani kendisinden sonra başka ekler alabildiği için sonda bulunan eklere göre daha çabuk dudak uyumuna bağlanır.

Yukarıdaki düz ünlölü şekiller yuvarlak ünlölü şekiller kadar yaygın değildir, Osmanlı Türkçesinde genel olarak ekin yuvarlak şekli yaygındır. Bunun aksine MK (1851)'de ek “*دیک*” şeklinde yazılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa yuvarlak tabanlardan sonra da eki “*دیک*” şeklinde yazar: *oldığı, bulunduğı*. Bu eserde ekin telaffuzuna dair bir açıklama yoktur fakat ekin yuvarlak şekillerinin de o dönemde kullanıldığı Ahmet Cevdet Paşa'nın şu ifadesinden anlaşılmaktadır: *Bazılar idiği maddesini bu makamlarda vav ile yazarlar (iduğı, iduğını,*

idüğüne) gibi ... (Özkan 2000a: 52). Bu eserde seyrek olarak ek “دك” şeklinde de yazılmaktadır.

KaLT (1893)’de ek “ديك” şeklinde yazılmaktadır: *bildiği, okuduğım* (Karahan vd. 2004: §686).

TSN (1908)’de, bu ekin temelinde imlaya dair önemli ifadeler vardır:

Âhengi telâffuz icâbı olarak “ي”ler kesre-i hafife denilen sestên tâ “و” sesine kadar mütehaviil bir dâire dâhilinde okunur. İmlâyı ağızdan çıktığı gibi yazmak isteyen ba’zı zatlar âheng-i telâffuzun ledünniyâtından gaflet ettikleri cihetle meselâ “ولديغى” kelimesini “ولدوغى” yâhut “ولدوغو” sûretinde yazmak isteyecek kadar eser-i ifrat göstermişlerdir. Fakat hakikat-i hâlde bu misaldeki sâit “و” sesi ile de edâ edilemez. Lisânın, kaaide-i âhenge göre değişen telâffuzundaki ânât-ı rakikanın her birini bir sâit ile tesbîte kalkmak pek çok sâit icâdına lüzum göstereceği gibi kaaide-i iştikaakı, sarf kaaidelerini de zir ü zeber etmekden başka bir işe yaramaz (Karahan vd. 2000: 9).

Hüseyin Cahit, imlanın telâffuza uydurulması hâlinde pek çok imla meselesinin ortaya çıkabileceğinden endişe etmektedir ve ona göre, “ye” ünlüsü imlada “ı, i, u, ü” ünlülerinin tamamını karşılamaktadır; telaffuzda ise insanlar köke göre bu harfi yorumlamaktadırlar.

TYSN (1908)’de de {-DUK} eki “ديك” şeklinde yazılmaktadır: *okuduğı, bildiğı*. Midhat Sadullah ekin ünlüsünün “vav” ile yazılmasına itiraz ederek şu açıklamayı yapmaktadır:

“Kelimleri ağızdan çıktığı gibi yazmak isteyen bazı zatlar böyle kalınca okunan müntehâları بولدوغو، اولدوغو “olduğu-bulduğı” şeklinde “و” ile yazıyorlar. Hâlbuki âhenk kaaidesinin mâhiyeti nazar-ı dikkate alınacak olursa bu gibi yanılığların lüzumsuz olduğu anlaşılır” (Gülensoy vd. 2004: 15).

Bu açıklamadan ekin imlasının “ديك” şeklinde kalıplaşarak telâffuzu asla yansıtmadığı; yuvarlak tabanlardan sonra telâffuza göre yazmak isteyenlerin de yadırgandığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki bilgiler göz önüne alınca, 19. yüzyılın ortalarında düz ve yuvarlak tabanlardan sonra {-DUK} ekinin “ye”li şeklinin kalıplaştığı görülür. Özellikle Hüseyin Cahit ve Midhat Sadullah’ın uyarılarına göre ekin düz ve yuvarlak şekilleri kelime tabanı ile uyumlu olarak söylenmektedir, ama bu durum yazıya yansımamıştır. {-DUK} ekinin Tanzimat gramerlerinden daha önce yazılan iki transkripsiyon metnindeki durumuna bakalım:

Viguiet'de, ek drt şekillidir: -dik, -dik, -duk, -dk (Viguiet 1790: 352) ve ek, 150 kelimenin hepsinde (Gmkılı 1997: 907) dudak uyumuna bağlıdır: *kazdığın, kazdığımız; okuduğum, okuduğun, okuduğunuz; etdiyim, etdiyimiz, etdiyiniz; grdym, grdymz, grdynz; bakdığım, telalandığın, dedğy-dediyin, teslim etdiyiniz* (Viguiet 1790: 193, 286, 318).

Carbognano'da ek genelde “*dal+ye+kef*” ile yazılmasına rağmen yuvarlak tabanlardan sonra daima uyumludur: *sevdiyim, sevdiyimiz, sevdiyiy, sevdiyi, dilledik, dillediyim, dillediyiy, dillediyi, dillediyimiz, dillediyiz, verdik, verdiyim, verdiyiy..., grdgm, grdg, yrdk, yrdgm, yrdgy, kazıdığım, kazıdığiy, kazıdığımız, sevildiyim, sevildiyiy* (Carbognano 1794:100, 129, 159, 204, 223, 400).

{-DUK} ekinin Tanzimat gramerlerindeki imlası ile Carbognano'daki imlası aynıdır, yani ek “*dal+ye+kef/kaf*” ile yazılmaktadır. Buna rağmen 18. yzyılın sonlarına kadar yazılan eserlerde hl ekin “*dal+vav+kef/kaf*”lı⁸ yazımının hakim olduğu unutulmamalıdır. Tanzimat gramerleri ile Viguiet ve Carbognano'nun eserleri ekin, imlası ne olursa olsun 18. yzyılda dudak uyumuna bağlandığını gstermektedir.

{-DUR-} fiilden fiil yapma eki

Genellikle yuvarlak nll olan {-DUR-} ekinin Osmanlı Trkesinde dz şekilleri az da olsa kullanılmıtır: طوَلدِرْمَعَا kızdırup MHC-38b/12, بِنْدِرْدِرْ bindirdiler MSH-10a/3, اَنْدِرُوْبْ atdırup Z-48/1, يَغْدِرْدِي yağdırdı DN-42b/33, قَارَشْدِرْمَقْ karıdırdımağ Tİ-14a/6, بِلْدِرْ bildirir (3) V-9a/9, نِكَاحْتِدْرْ nikhlandır MH-10b/4 (Kartallıoğlu 2005: 415-433).

Tanzimat gramerlerinde bu eke dair bir ihtar yoktur, fakat KLT (1885)'de ek, dz tabanlardan sonra dudak uyumuna bağlıdır ve “*dal+ye+re*” şeklinde yazılmıtır: *gezdirmek, gezdirtmek, toplattırmağ* (Trkay 1999: 44). 1885 yılında dz tabanlardan sonra ekin dz şeklinin de yazıya yansıdağı bu eserden anlaılmaktadır. imdi bu ekin 100 sene nceki durumunu inceleyelim:

Viguiet'de ek, 66 kelimenin tamamında (Gmkılı 1997: 786) dudak uyumuna bağlıdır: *usandır- (166), dedirmek, idirmek, pidirmek, (236), dolandırıcı (301), sekdirmek (312); grdrmek, ldrmek, (Viguiet, 1790: 166, 236, 301, 312, 236)*. Carbognano'da ek, dudak uyumuna bağlıdır: *dilletdir-, eritdir-, yaralatdır-, sevdir-, verdir-, yedir-, okutdur-, grdr-, vurdur-* (Carbognano 1794: 68). {-DUR-} eki de bu iki eserde uyuma oktan bağlanmıtır. 1885 yılında yazılan KLT'de dz tabanlardan sonra dz şekillerin yazıya yansması telaffuzun imlayı etkilemesi olarak dnlmelidir.

{-U} zarf-fiil eki

Osmanlı Türkçesinde {-U} zarf-fiil eki düzensiz bir kullanıma sahiptir. Meselâ “di-/de-“ fiili 18. yüzyılda bile bu zarf-fiil ekini alınca “diyü/deyü” şekline girmektedir. Bu durumu kelimenin kalıplaşmasına bağlamak mümkündür.

KLT (1885)’de ekle ilgili şu bilgiler vardır:

... madde-i asliyyenin son harfi sâkin ve bu harfi okutan hareke de üstün veya esre ise (I) ve ötre ise (U) ve eğer madde-i asliyyenin son harfi üstün veya esre harekeli ise (yI) ve ötre ise (yU) ilâve olunduktan sonra ... yazıvermek, gidivermek, okuyuvermek ... eğer madde-i asliyyenin son harfi sâkin ise (A), hareke ise (yA) ilâve olunduktan sonra ... seveyazmak, yollayazmak ... çalışageldim, okuyagelmişim, yazadurdum (Türkay 1999: 48-49).

Bu açıklamaya göre ek, 19. yüzyılın ortalarında dudak uyumuna bağlanmıştır.

TSN (1908)’de yapılan açıklamada ise düzlük-yuvarlaklık ayrımı yoktur:

...Madde-i asliyyenin nihâyetinde savâmitten biri varsa evvelce “ع”, savâitten biri varsa “عی” ilâve etmek lâzımdır: durıvermek, başlayıvermek (Karahan vd. 2000: 149).

KLT (1885)’de ekin telaffuzu esas alınırken 23 sene sonra yazılan TSN (1908)’de kalıplaşmış imlaya bağlı kalınmıştır. Sadece TSN (1908)’deki imlaya bakarak ekin hâlâ uyuma girmediği düşünülmemelidir. Ek, çoktan uyuma bağlanmıştır, ama bu durum imlaya yansımamıştır.

Viguiet’de ek, “deyi (330)” kelimesi dışında Standart Türkiye Türkçesindeki durumu yansıtmaktadır: alıkomak, çıkageldi, silki vermek, soğu vermek, bili vermek, bulu vermek, dönü vermek, yürüyü verdi, çıka yazmak (Viguiet 1790: 42, 241, 339).

Carbognano’da da ek, günümüzdeki şeklini almıştır: *seve seve, dilleye dilleye (133), vere vere (159), eriyeye eriyeye (181), seville seville* (Carbognano 1794: 133, 159, 181, 406). Viguiet’deki “deyi” kelimesi Osmanlı metinlerinde geçen “deyü” şeklinin yanında düz şeklinin de dilde var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu zarf-fiil eki 18. yüzyılda uyuma girmiştir, fakat 18. ve 19. yüzyıldaki, hatta 20. yüzyıldaki eserlerde bile çoğu zaman ekin telaffuzunun imlaya yansımadağı görülmektedir. 19. yüzyılın sonunda basılan KLT’de verilen bilgi, {-U} ekinin telaffuzunun bir kural olarak imlaya yansımadağı gösterirken, 20. yüzyılın başında basılan TSN eskiyi yansıtmaktadır. Bu iki Tanzimat grameri imla-telaffuz çelişmesini gözler önüne sermektedir.

{-Ur-} fiilden fiil yapma eki

{-Ur-} ekinin düz tabanlardan sonra uyumlu şekilleri de zaman zaman Osmanlı Türkçesinin imlasına yansımıştır (Develi 1995: 78; Kartallıoğlu 2005: 491-502).

MYSO (1907)'da ekle ilgili Şu açıklamalar vardır:

“Bir takım mastarlar vardır ki müteaddileri kaide hilâfına olarak mâdde-i asliyeye yalnız bir “-r” ilâve olunarak hâsıl olur. Bunlarda da “-r”den evvel sûret-i telâffuza göre bir harf-i imlâ getirmek caizdir: geçirmek, doğurmak, doyurmak” (Toparlı 2003: 25).

Bu açıklamaya göre, ek ünlüsünü belirleyen telâffuzdur; telâffuza göre ekin önündeki ses “ı, i, u, ü” seslerinden birisi olabilmektedir.

Viguer'de 1 düz tabanlı örnekte ikili Şekil vardır; diğer örneklerin tamamında ek, uyumludur: *bitirmek* (337), *içirmek* (355); *ŐiŐirmek*, *piŐirmek* (356); *geçürmek-geçirmek* (Viguer 1790: 337, 355, 356, 285).

Carbognano'da ek, dudak uyumuna bağlıdır: *taŐır-*, *ŐaŐır-*, *ŐaŐırırım*, *içir-*, *içirim*, *bitir-*, *batır-*, *batırırım*, *piŐir-*, *piŐirim*, *yatır-*, *yatırırım*, *geçir-*, *geçirim*, *aŐır-*; *düşürmek*, *uçur-*, *duyur-*, *doyur-* (Carbognano 1794).

Viguer ve Carbognano'dan 115 sene sonra yazılan MYSO (1907)'da ekin imlasının dudak uyumuna uydurulması gerektiği belirtilmiştir. Ekin 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlandığı bilinmektedir. MYSO (1907)'da ek hakkında verilen bilgi Viguer ve Carbognano'yu destekler niteliktedir. Bu yüzden {-Ur-} eki söylendiği gibi yazılmalıdır.

{-Ur} geniş zaman eki

Osmanlı Türkçesinde geniş zaman eki yuvarlak ünlülüdür, fakat bu ekin düz şekilleri zaman zaman imlaya yansımıştır (Develi 1995: 93-96; Kartallıoğlu 2005: 502-532).

KO (1851)'da ekin imlasına dair bilgi yoktur; fakat düz tabanlardan sonra ekin imlası ikili Şekiller gösterir: *virir*; *alur* (Özkan 2000a: 98).

MK (1851)'de de ek, büyük ölçüde kalıplaşmış imlaya göre yazılmıştır, fakat düz tabanlardan sonra uyumlu yazılıŐlar da vardır: *alur*, *bilür*, *Şanur*, *gelür*; *verir*, *sararır*. Ahmet Cevdet Paşa, kelime sonunda ِ, ط, ُ harflerinden birisi bulunmazsa ُ'dan önce “ِ”in yazılması gerektiğini belirttikten sonra Arap harfli imla ile ilgili çok önemli bir açıklama yapmaktadır:

“Ancak böyle kelimelerde ra'dan evvel vav yazılmak egerçi öteden beri âdet olmuŐ ise de Őimdi ekserisinin telâffuzu kesre iledir. Meselâ ‘gücenür’ ve ‘utanur’ vav ile yazılır ise de bunlar kesre ile telâffuz olunur. Halbuki yazı sözün alâmeti olduğundan her kelime söylendiği

*gibi yazılmak icap edip öyle kelimelerde dahi vav yerine ya getirilse meselâ ‘utanur’, ‘gücenür’ gibi kelimeler ‘utanır’, ‘gücenir’ gibi yazılrsa daha münasip olacağından şüphe yok ise kadimî bu misilli kelimeler böyle vav ile yazılağeldiklerinden bu risalede dahi eski imlâyâ bakılarak öylece tahrir olunmuş ve mezkur kaideler dahi bunun üzerine binâ kılınmıştır ... alur, bilür, şanur, gelür, virür maddeleri kesre ile okunur yani alır, bilir, sanır, gelir gibi telâffuz olunur. ... usanır, çevirir, gücenir, irkilir, uslanır, gönderir ... dokunur, kudurur, öksürür, okutur. Her kelime böyle okunduğu gibi yazılmak iltizam olunmuş olsaydı hem kelimelerin okunuşunda su’ûbet olmaz ve hem de kaidele-
rin zabtında zihinler dolmaz idi (Özkan 2000b: 68-69).*

Ahmet Cevdet Paşa bu ifadesi ile ekin dudak uyumuna bağlandığını belirtmiş fakat kendisi dahi kalıplaşmış imlaya göre {-Ur} yazmaktan çekinmemiştir. Ahmet Cevdet Paşa, bu ek hakkında verdiği bilgiler ve hatta kendi yazım şekli ile kalıplaşmış imlanın Türkçe üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Demek ki 19. yüzyılın ortalarında pek çok ek, dudak uyumuna bağlanmıştı, ama imlada gelenekleşmiş şekiller hakimdi. Bu yazım tarzından rahatsız olan bazı araştırmacılar bile kendilerini kalıplaşmış imlayı kabullenmek zorunda hissediyorlardı.

TSN (1908)’de ek, yuvarlak tabandan sonra “ye” ile yazılmıştır: كوريرسك، كوريريم، كورير (Karahan vd. 2000: 562). Diğer bazı eklerde de Hüseyin Cahit telaffuzu imlaya yansıtılmamaktadır; geniş zaman ekinde bu eserde “ye”li şekil tercih edilmiştir.

Viguer’de ek dudak uyumuna bağlıdır: -arım, -ırım, -urum, -rım, -rum, -erim, -irim, -ürüm, -rim, -rüm; bilir (Viguer 1790: XV, 318).

Carbognano’da geniş zaman ekinin imlası kalıplaşmış olarak “vav+re” şeklindedir. Buna rağmen, bu ek Lâtin harfleri ile düz tabanlardan sonra uyumlu olarak verilmiştir: ويرورم veririm، ويرورسن verirsin، ويرور verir (Carbognano 1794: 139). Eserin tamamında bu ek dudak uyumuna bağlıdır: {-Ar}: severim, seversin, severiz, seversiniz, severler, ajarım; {-Ir}: gidilir, sevilir, sevilirim, ayılırım, sevinirim, kaçınırım, söyleşirim, çalışırım, dillerim, dillersin; {-Ur}: görürüm, görülürüm, yürürüm, uyurum, görünürüm, soyunurum, görüşürüm, buluşurum, görürüm, görürsün, görür, yürürüm, yürürsün.

Carbognano telaffuz-ımla farkını göstermektedir. Bu eserden 57 sene sonra basılan MK (1851)’de Carbognano’yu destekleyen bilgiler yer almaktadır. TSN (1908) ise imlada birliğin olmadığını gösteren önemli bir delildir. Ekin, Tanzimat gramerlerindeki farklı yazımı da “ımla kalıplaşmıştır” hükmünün gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. Çünkü aralarında basım tarihi olarak 50 sene bulunan iki eserden birisi bu eki “vav” ile yazarken birisi “ye”

ile yazmaktadır. {-Ur} geniş zaman eki 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlanmıştır, fakat bu uyum imlaya yansımamıştır.

{+IU} isimden isim yapma eki

Osmanlı Türkçesinde ekin imlası son derece keyfidir, yani yuvarlak ve düz ünlünlü şekiller bir kural dahilinde değildir. Bu yüzden olsa gerek Gümüşkılıç (1997: 677), imlası ne olursa olsun ekin 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlı okunması gerektiğini belirtir. Ekin yazımındaki keyfîlik Arap alfabesinin bıraktığı tarihe kadar devam etmiştir (Kartallıoğlu 2005: 634).

KO (1851)'da ek hakkında herhangi bir açıklama yoktur ve verilen örneklerde ek, uyumlu değildir: *Bursalı, neş'eli, keyifli; sevgilü, mürüvvetlü; zorlu* (Özkan 2000a: 67).

Ek, MK (1851)'de dudak uyumuna bağlı değildir: *İstanbul, Bursalı; devletlü, inâyetlü* (Özkan 2000b: 59).

ET (1866)'de ekle ilgili bir açıklama yoktur ve ek, dudak uyumuna bağlı değildir: *mumlu, bulutlu, koyunlu, kuşlu; karifçelü, mürüvvetlü, insaniyetlü* (İdben 1999: 426).

KLT (1885)'de ek, "İstabullı" kelimesinde dudak uyumuna bağlı değildir (Türkay 1999: 23).

KaLT (1893)'de ek hakkında şu bilgiler vardır:

"İU mâ-kablinin harekesi mazmûm olursa, isti'mâl edilir. Meselâ: "us" kelimesine "İ" getirerek "uslı" yazacak olsak "uslu" telâffuz edeceğimizden artık imlâyı telâffuza uydurmak daha münâsibdir." (Karahan vd. 2004: §311).

Tâhir Ken'ân bu açıklaması ile ekin söylendiği gibi yazılması taraftarıdır. Bu eser, ekin dudak uyumuna bağlandığını göstermektedir. Buradan ekin yazımındaki keyfiliğin devam ettiği anlaşılmaktadır.

MYSO (1907)'da ek hakkında şu bilgiler vardır:

"Fetha veya kesreden ibaret bir harekesi bulunan, yahut son harekesi fetha veya kesre olan kelimelere '-İ' lâhik olur: hünerli, yerli, Selânikli, birli; zammeden ibaret bir harekesi bulunan veya son harfi zamme olan kelimelere '-IU' lâhik olur: Trabzonlu, İstanbullu." (Toparlı 2003: 23).

Eserde, resmî unvanlarda ekin daima yuvarlak olduğu belirtilmiştir: "İhtar: Elkâb-ı resmiyyede daima '-IU' kullanılır: fehâmetlü, devletlü, atûfetlü, saadetlü, izzetlü, rif'atlü, fütüvvetlü" (Toparlı 2003: 23). Bu eserde ekin imlası, telaffuza uydurularak bir kurala bağlanmıştır.

TSN'de "Elkaab-ı resmîyye'de münhasıran "IU" edâtı kullanılır: Rif'atlı, izzetlü, saâdetlü, ilh." (Karahan vd. 2000: 293) denmektedir.

TSNE'de "Resmî elkaab (IU) ile teşkil olunur Rif'atlı, Devletlü ..." (Sağol vd. 2004: 34) açıklaması vardır.

TYSN'de ek, imlada da dudak uyumuna bağlıdır: yağmurlu, tuzlu, huylu, boylu, gözlü; fesli (Gülensoy vd. 2004: 66-69).

Viguiet'de, düz tabanlardan sonra ek, "akıllu, gizlü" kelimeleri hariç dudak uyumuna bağlıdır (Gümüşkılıç 1997: 676). Eserde, "izzetli, amelli, merhametli" gibi kelimelerin sonundaki {+II} eki Arap harfleri ile "lam+vav" şeklinde yazılsa da Latin harfleri ile düz ünlülü olarak verilmiştir: yüzlü, sözlü, uğurlu; adlı, atlı, muhataralı, hayırlı, marifetli, edeplice, lezzetli (Viguiet 1790: 295, 360, 46, 166, 171, 174, 191, 286).

Carbognano'da {+IU} eki daima "lam+vav" ile yazılmıştır, fakat Latin harfleri ile dudak uyumuna bağlı olarak verilmiştir: saçlı, Romalı, Parisli, İspanyalı, pencereci, tatlı, Osmanlı, sanlı; gümüşlü, gözlü, sulu, İstanbullu, Moskoulu (Carbognano 1794: 522, 580, 581, 624, 667, 24).

Özellikle Viguiet ve Carbognano'nun eserlerinde de eski yazının koruyuculuğu görülmektedir. Bunun yanında bu iki eser ekin telaffuzunun değiştiğini de göstermektedir. Tanzimat gramerleri ancak 1893 yılında ekin dudak uyumuna bağlandığını gösteren bir delil sunmaktadır. Ayrıca bu eserlerde, resmî unvanlarda düz tabanlardan sonra yuvarlak şekillerin kullanıldığı görülmektedir. Ekin yuvarlak şeklinin daha çok hoş gittiği, daha resmî olduğu veya insanlar tarafından daha fazla tercih edildiği de bu eserlerden anlaşılmaktadır.

{+Um, +UmUz} birinci şahıs iyelik eki

Osmanlı Türkçesinde hem {+Um} hem de {+UmUz} ekinin düz tabanlardan sonra uyumlu şekilleri kullanılmıştır (Develi 1995: 106, 109; Kartallıoğlu 2005: 688-728).

TYSN (1927)'de, iyelik ekleri ile ilgili şu açıklama vardır:

"Sâmit bir harfle nihâyet bulan kelimelerin nihâyetine "m, n, mİz, nİz" zamirleri geldiği zaman bu sessiz harf esreli okunur: kitabım, kitabın ... ilh gibi (Gülensoy vd. 2004: 100)".

İmlada ekin önündeki yardımcı ünlü genellikle yazılmadığı için Midhat Sadullah bu açıklaması ile telaffuz konusunda okuyucuyu uyarmıştır.

Viguiet'de ek, dudak uyumuna bağlıdır: pederim, validem, pederimiz, validemiz, sohbetim, sultanım, yanımda, şahidim; sözüm, hükmüm, hükmümüz, önümüze (Viguiet 1790: 318, 330, 2, 338).

Carbognano'daki örneklerde ek, dudak uyumuna bağlıdır: *oglanım, etim, ayagam, köpegim, dayımığ; bülbülüm, suyum, anamız, birijiz, oğlanımız, anamız, sevmemiz, dilememiz, yürümemiz*, (Carbognano 1794).

Bu eklerin de 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlanmış oldukları görölmektedir. TYSN imlânın 1927'de bile telaffuzu, dolayısıyla değişen şekilleri yansıtmadığını göstermektedir.

II. Düz ünlü ekler

{-DI} görölen geçmiş zaman eki

Batı Türkçesinin başından beri düz ünlü olarak yazılan bu ekin 16. ve 17. yüzyıllarda yuvarlak ünlü şekillerine rastlanmaktadır: *كَيْدُو* geydü MHC-85b/8; *اَكْتَنْدُو* anlandı MSH-8b/10, *قَالْدُورْدُو* ıaldurdular MSH-13b/6; *بُيُورْدُو* buyurdu KŞ-3b/9 (Kartallıoğlu 2005: 150-164). 18. yüzyılda ise ek yuvarlak tabanlardan sonra da düz ünlüdür. Ekin 16. ve 17. yüzyıldaki bu yuvarlak ünlü şekilleriyle diğer yüzyıllarda da karşılaşılabılır. Bunları müelîf/müstensih hatasından ziyade dilde zaten var olan şekillerin nadiren imlaya yansması olarak düşünmek daha doğru bir bakış açısı olacaktır.

Tanzimat gramerleri {-DI} ekini hep “*dal+ye*” şeklinde göstermişlerdir. Sadece iki eserde bu eke dair uyarılar vardır. Bunlardan ilki olan KLT'de yuvarlak tabanlardan sonra da “*ye*” ile yazılan bu ek hakkında şu açıklamalar vardır:

“*ی*” *hareke-i harfiyyesi mâ-kablinin hareke-i asliyyesine uyarak mebsût ve makbûz zamme gibi de okunur*: *بوزدو* (bozdu) = (bozdu) *اولدو* (oldu) = (oldı) *دوردو*, *اولدی* (durdu) = (durdı) *دوردی* (öldü) = (öldi) *اولدی* (Karahan vd. 2004: §36).

Burada Tâhir Kenan {-DI} ekinin ünlüsünün kelime kökündeki ünlüye göre {-du} ve {-dü} şeklinde de okunabileceğini söylemektedir. Eserin basım tarihinin 1893 yılı olduğu düşünöldüğünde imlada daima düz şekilli olan ekin yuvarlak şekillerinin de dilde var olduğu anlaşılmaktadır.

Tâhir Kenan'ın 1893 yılında {-DI} ekine dair verdiği yukarıdaki bilgi, Ahmet Cevat tarafından 1923 yılında yazılan TSNE'de bir kez daha tekrarlanmaktadır:

Lâhiklarda vâv'dan sonra (yâ) ile müteharrik bir hece gelecek olursa (yâ) zamme-i makbûzaya işâret eder: *صوردو* (sordu) = (sordı) *صوردی*, *گولدی* (güldü) = (güldi) *صوقولدی*, *صوقولدی* (soğuldu) = (soğuldı) *صوقولدی* (Sağol vd. 2004: 11).

Ahmet Cevat'ın verdiği bilgi Tâhir Kenan'ın verdiği bilgiye göre daha kesindir. Bu iki yazarın verdikleri bilgilere bakıldığında imlada düz ünlü ile yazılan

{-DI} ekinin yuvarlak şekillerinin Latin alfabesinin kullanımı ile değil, daha önceden ortaya çıktığı görülmektedir. Tanzimat gramerlerinin verdiği bilgileri Viguier ve Carbognano'nun bilgileri ile karşılaştıralım:

Viguier'de ek, "oldi" (Gümüşkılıç 1997: 819) kelimesi hariç, 195 kelimedede dudak uyumuna girmiştir: *atdı, yarattı, sarıdı; vurdu, öldü, farz oldu, düşdü* (Viguier 1790: 232, 22, 286, 322). Bu ekin telaffuzunda farklılıklar bulunduğunu Viguier şöyle anlatmaktadır: Özellikle okumada, günümüzdeki "oldular" kelimesi "oldular, oldılar, oldiler" gibi üç türlü söylenebilmekte idi (Gümüşkılıç 2004: 59).

Carbognano'da da ek, "dilleyordı" (Gümüşkılıç 1997: 819) kelimesi hariç, dudak uyumuna bağlanmıştır: *dilleyecek oldum, gördü, yürüdü, vuruldu* (Carbognano 1794: 116, 184, 209, 534).

{-DI} eki de {-Up} zarf-fiil eki gibi 18. yüzyılın başlarından itibaren dudak uyumuna bağlanmaya başlamış, fakat uyumlu şekiller imlaya yansımamıştır. Tâhir Kenan ve Ahmet Cevat'ın verdiği bilgiler de bunu göstermektedir.

{-(I)ş-} fiilden fiil yapma eki

Genellikle düz şekilli olan ekin Osmanlı Türkçesinde yuvarlak şekilleri de kullanılmıştır: *دوتشُدُقْ dutuşduğ MHC-68b/8, يتوشورُ yitüşür (4) KB-189/8, طوتشُدِيلِرْ tutuşdılar MA-102a/1, كُولشُدِيلِرْ gülüşdiler DN-135b/8, دوكوشوبُ döğüşüp Tİ-58a/10, بولشوبُ buluşup (2) MH-13b/2 (Kartallıoğlu 2005: 324-335).*

1885 yılında Halit Ziya tarafından yazılan KLT'de bu ekle ilgili şu açıklama vardır:

... eğer madde-i asliyelerin son harekeleri ötre ise (Uş), esre ise (Iş), üstün ise (ş) ilâvesi yapılır: bozuşmak, girişmek, çarpışmak (Türkey 1999: 47).

Halit Ziya'nın verdiği bilgilere göre ek hem düz hem de yuvarlak tabanlardan sonra dudak uyumuna bağlıdır. Bu ekte, telaffuzun imlaya yansıdığı görülmektedir.

Ek, Viguier ve Carbognano'da dudak uyumuna bağlıdır: *görüşür, bakışmak, görüşmek, kazışmak, bakışdırtmak, gülüşme, yetişmek, yakışmaz, karışma, uyuşturmak (360), deyişmek (366), döyüşmek (368); döğüşmek (62), yapış-, çalış-, karış- (541) (Kartallıoğlu 2005: 333). Bu iki eseri, aşağı yukarı 95 yıl sonra Halit Ziya'nın verdiği bilgi desteklemektedir. {-Iş-} eki 18. yüzyılda, belki de daha önce dudak uyumuna bağlanmıştır.*

Sonuç

18. yüzyılda yazılan Viguier ve Carbognano'nun gramerleri bu yazıda incelenen eklerin tamamının dudak uyumuna bağlandığını göstermektedir. Bu eserlerden aşağı yukarı 60 yıl sonra yazılmaya başlanan Tanzimat gramerlerinin kendi içlerinde bazı eklerin imlası konusunda birlik yoktur. Erken tarihli bir eserde, herhangi bir ek dudak uyumuna bağlı iken, daha geç yazılan başka bir eserde aynı ek uyumsuzdur, fakat bu eserlerde eklerin değişen telaffuzlarına dair bilgiler çok önemlidir. Eserlerin bazılarında değişen telaffuzun imlaya yansıdığı da grlmektedir. İmlası kalıplaşmış, öteden beri aynı şekilde yazılan ekler Tanzimat gramerlerinin bazılarında değişik şekillerde yer almaktadır. 1850'den sonra yazılan bu gramerler sadece ekler hakkında değil, gramerin pek çok dalında araştırıcılara çok önemli bilgiler sunmaktadır. İncelenen eserlerde, telaffuzu veya imlasına dair ipuçları bulunan ekler hakkında şunları söylemek mümkündür:

{-Up} zarf-fiil ekinin {-ıp}, {-ip} şekli Tanzimat gramerlerinde imlaya yansımamıştır, fakat bu gramerlerden bu ekin düz şeklinin telaffuzda var olduğu anlaşılmaktadır. {-DUK} sıfat-fiil eki Tanzimat gramerlerinde eski “*dal+vav+kaf/kef*”li imlasının aksine “*dal+ye+kaf/kef*” şeklinde yazılmaktadır. Yine bu eserlerde “*ye*” harfinin *ı*, *i* nllerinin yanında *u*, ** nllerini de karşıladığı belirtilmektedir.

{-DUR-} fiilden fiil yapma ekinin düz şekli bir eserde imlaya yansımıştır. Bunu da telaffuzun imlaya etkisi olarak düşünmek gerekir.

{-U} zarf-fiil eki 1885 yılında yazılan bir eserde dudak uyumuna göre yazılmıştır. Yani, telaffuz imlayı etkilemiştir. 1908 yılında basılan başka bir eserde ise ekin kalıplaşmış imlası devam etmektedir.

{-UR-} fiilden fiil yapma ekinin ancak 1907 yılında basılan bir eserde dudak uyumuna göre yazılması gerektiği belirtilmektedir. 1851 yılında basılan bir eser {-UR} geniş zaman ekinin imlada da dudak uyumuna göre yazılması gerektiğini göstermektedir, fakat 1908 yılında basılan bir eserde böyle bir endişe yoktur.

{+IU} isimden isim yapma ekinin 1893 yılında dudak uyumuna bağlı olarak yazılması gerektiği belirtilmektedir. 1907 yılında basılan bir eserde ise bu kurala dikkat edilmesi konusunda açıklama vardır.

{+Um}, {+UmUz} eklerinin telaffuzuna dair bilgi ancak 1927 yılında basılan bir eserde vardır, ancak ek ünlüleri imlada gösterilmemiştir.

{-DI} grlen geçmiş zaman ekinin telaffuzu ile ilgili 1893 yılında basılan iki eserde uyarı vardır, yani bu eklerin yuvarlak tabanlardan sonra yuvarlak

şekillerinin de bulunduğu bu eserlerde belirtilmiştir; fakat bu yuvarlak şekiller imlaya yansıtılmamıştır.

{-(I)ş-} fiilden fiil yapma ekinin dudak uyumuna bağlı olduğu 1885 yılında basılan bir eserden anlaşılmaktadır. Bu eserde uyumlu şekiller imlaya da yansıtılmıştır.

Tanzimat gramerlerini yazarların eklerin imlası hakkında düşüncelerine baktığında; Halit Ziya, Hüseyin Cahid ve Midhat Sadullah'ın her ne kadar telaffuz değişse de imlaya dokunulmaması gerektiğini savundukları görülür. Ahmed Cevdet Paşa değişen telaffuza imlanın uydurulmasının daha doğru olacağını söylemiş, buna rağmen kendisinin de kalıplaşmış imlaya uyararak yazdığını belirtmiştir. Tahir Kenân ise imlayı telaffuza uydurma taraftarıdır. Tanzimat gramerlerinin yazarları telaffuz konusunda okuyucuyu uyarırsalar da genel olarak kalıplaşmış (alışlagelmiş) imlaya göre eserlerini yazmışlardır. İmlanın telaffuzu yansıtmadığı, telaffuzun da daha önceden değiştiği unutulmamalıdır. Buna özellikle eski harfli metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılması esnasında çok dikkat edilmelidir.

Açıklamalar

1. Özellikle tarih metinlerinin aktarımında dönemin dil özelliklerine dikkat edilmemektedir. 17. yüzyılda yazılan “Kitâb-ı Müstetâb”da “hazretlerinin, olunmuşdur, giydirilib, beyândır, pâdişâhımızı” gibi kelimelerde ekler, dönemin dil özellikleri dikkate alınmadan yazılmıştır (Yücel 1988: 2).
2. Bu metinler hakkında daha geniş bilgi için bakınız: (Dilaçar 1968), (Hazai 1990: 63-73), (Develi 1995), (Duman 1995), (Kartallıoğlu 2005).
3. (Develi1995), (Develi 1998a).
4. (Gümüşkılıç 1992), (Gümüşkılıç 1997).
5. (Kartallıoğlu 2005).
6. Batı Türkçesinde eklerin dudak uyumu bakımından sınıflandırılması ile ilgili olarak bakınız: (Timurtaş 1977); (Johanson 1978-1979); (Brendemoen 1980); (Develi 1995); (Kartallıoğlu 2005).
7. (Duman 1999: 331-359).
8. Bu konuda bakınız (Develi 1998) ve (Kartallıoğlu 2005: 370-390).

Kaynakça

- BRENDEMOEN, Bernt (1977-79), “Labiyal Ünlü Uyumunun Gelişmesi Üzerine Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, 19: 223-240.
- CARBOGNANO, Cosimo Comidas De (1794), *Primi Principi della Grammatica Turca*, Roma.
- DEVELİ, Hayati (1995), *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Ankara: TDK.

- _____ (1998a), *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garibe*, İstanbul: Kitabevi.
- DEVELİ, Hayati (1998b), “18. Yüzyıl Türkiye Türkçesi Üzerine”, *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı:1, Gazimagosa: 27-36.
- DİLAÇAR, Agop (1968), *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara: TDK.
- DUMAN, Musa (1995), *Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara: TDK.
- _____ (1999), “Klâsik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili”, 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 1996, Ankara: TDK: 331-359.
- GÜLENSOY, Tuncer, FİDAN, Mustafa (2004), “Midhat Sadullah, *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri*”, Ankara: TDK.
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet (1992), *Viguierin Elemens de la Language Turque* (Türk Dilinin Unsurları) Adlı Eserinin Ses Uyumları Bakımından İncelenmesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- _____ (1997), *18. Yüzyıl Türkçesinde Ses Hadiseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi (yayımlanmamış doktora tezi).
- HAZAI, G. (1990), “Die Denkmäler des Osmanisch-Türkei-türkischen in nich-arabischen Schriften”, *Handbuch des türkischen Sprachwissenschaft*, Weisbaden: 63-73.
- İDBEN, Emir İçhem (1999), Abdullah Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye*, 1866, Ankara: TDK.
- JOHANSON, L. (1978-79), “Die westoghusische Labialharmonie”, *Orientalia Suecana*, XXVII-XXVIII: 63-107.
- _____ (1978-79), “The indifference stage of Turkish Suffix Vocalism”, *TDAY Belleten*: 151-156.
- KARAHAN, Leylâ, Ülkü, Gürsoy (2004), “*Kavâid-i Lisân-ı Türkî*, 1893”, Ankara: TDK.
- _____, Dilek, Ergönenç (2000), *Hüseyin Cahit, Türkçe Sarf ve Nahiv*, 1908, Ankara: TDK.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2005), *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16., 17. ve 18. Yüzyıllar)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi).
- KORKMAZ, Zeynep (1991), “Türk Dili ve Arap Alfabeti”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara: 11-20.
- ÖZKAN, Nevzat (2000a), Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa, *Kavâ'id-i Osmaniyye*, 1851, Ankara: TDK.
- _____ (2000b), Ahmet Cevdet Paşa, *Medhal-i Kavâ'id*, 1851, Ankara: TDK.
- PARLATIR, İsmail, İnci, Enginün, Ahmet B., Ercilasun, Zeynep, Kerman, Abdullah, Uçman, Nurullah, Çetin (2006), *Tanzimat Edebiyatı*, Ankara: Akçağ.
- SAGÖL, Gülden, Erdal, Şahin, Nurgül Yıldız (2004), Ahmed Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, 1923, Ankara: TDK.

- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi*. Gramer-Metin-Sözlük, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPARLI, Recep (2003), *Mufasssal Yeni Sarf-ı Osmânî*, 1907, Ankara: TDK.
- TULUM, Mertol (1991). “Alfabe ve Alfabemiz Üzerine”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara: 23-27.
- TÜRKAY, Kaya (1999), Halit Ziya Uşaklıgil, *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*, 1885, Ankara: TDK.
- VIGUIER, M. (1790), *Elemens de la langue turgue ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur developpement*. Constantinople.
- YÜCEL, Yaşar (1988), *Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'il-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*, Ankara: TTK.

The Spelling of Some Affixes in the Grammar Books of the Tanzimat Period and Some Warnings Concerning Labial Harmony

Assist.Prof.Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU*

Abstract: During the period when the Arabic alphabet was in use, spelling rules became stabilized after a certain period of time and remained valid until the advent of the Latin alphabet. This stabilized spelling failed to reflect the various changes in pronunciation, which occurred in time. Changes in pronunciation can occasionally be observed not only in grammar books and dictionaries written by foreigners but also in certain works written by Turkish authors. This article focuses on affixes and their spelling and pronunciation as discussed in grammar books written by Turkish authors after the 1850s and evaluates them with regard to labial harmony. The article attempts to identify when these affixes have become consistent with labial harmony and whether or not these harmonious forms have been reflected in rules for spelling.

Key Words: Grammar books of the Tanzimat period, Ottoman Turkish, spelling, pronunciation, the morphophonology of affixes

* Abant İzzet Baysal University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / BOLU
yavuzkartallioğlu@gmail.com

Правописание некоторых аффиксов в грамматике при административной реформе Танзимат и предостережения связанные с губной аккомодацией

Помощник доцента доктор Явуз Карталлыоглу*

Резюме: В период использования Арабского алфавита орфография, сформированная в определенный отрезок времени, действовала до самой отмены этого алфавита и со временем не подействовала на некоторые, начавшие трансформироваться произношение и сформированную орфографию. Изменившиеся произношение можно наблюдать из книг по грамматике, написанными иностранцами и словарей, а также в некоторых произведениях написанные турецкими авторами. В данной статье произведена оценка аффиксов с точки зрения губной аккомодации в источниках по произношению и орфографии, указанных в книгах по грамматике, написанных турецкими авторами после 1850 года.

Ключевые Слова: грамматика периода Танзимат, Османский турецкий язык, орфография, произношение, морфофонология аффиксов

* Университет Абант Иззет Байсала, Факультет Естествознания и Литературы, Отделение Турецкого языка и Литературы / БОЛУ
yavuzkartallioглу@gmail.com